

SELÇUKLULAR VE ATALARI

EGEN ATAGARRIEV*

Aktaran: MUSTAFA KALKAN**

Selçuklular, eski dönemlerde Kazakistan steplerinde yaşamışlardır. Türkmenlerin bu dönemdeki hâkimine yabga [yabgu] derlerdi.

Yabgu, İslâm yurduna askerî bir saldırı düzenlemişti. Selçuk'un atası Tokak ona karşı çıktı ve gitmemesini teklif etti. Ama yabgu kendi düşüncesini değiştirmeyince Tokak ona karşı güç kullanmak zorunda kaldı. Yabgu, Tokak'ı yaraladı. Tokak onun oğlunun yüzüne güçlü bir şekilde vurmuştu. Yabgu bundan dolayı kinini içinde sakladı. Ama daha sonra Tokak'ın oğlu Selçuk kemâlât yaşına erişince Yabgu onu emir olarak atayıp "Su-başı" diye ad (unvan) verdi. Subaşı-emir, ordu başı manasındadır. Yabgu'nun eşi kocasına, sen Tokak'ın oğlu Selçuk'u köşke (saraya) yaklaştırma, hukuk verme, onun hükmüne son ver, eğer sen onu öldürmezsen senin padişahlık çeşmen su bulamaz (hâkimiyetin sona erer, daimi olamaz) eğer ona ölüm şarabını içirmezsen, eninde sonunda senin başını alır, demiştir. Bu sözleri Selçuk kendi kulağı ile duymuştur. Daha sonra Selçuk "kötüden boynunu satın al" denen sözü düşünüp "mallarımıza otlayacak meydanı az veriyor" diyerek bahane ile çok sayıdaki sığırını alıp, kendine Cent bölgesini mesken tutmuştur. Emir Selçuk, 100 yıl yaşayıp burada vefat etmiştir. Bazı Ortaçağ yazarlarına göre 107 yıl yaşamıştır. Selçuk'un yaptıkları ve oğulları hakkında çeşitli malumatlar vardır. Farklı bir kaynaktan onun üç oğlu: Mikail, Musa ve Yabgu-Arslan adlarıyla kaydedilmiştir. Yabgu-Arslan'ın adı belki de İsrail'dir. Ortaçağ tarihçisi Raşideddin'in yazmasına göre, Selçuk'un beş oğlu vardır. Onların adları: İsrail, Mikail, Musa Yabgu, Yusuf ve Yunus'dur. Onlar ilk dönemlerde Hıristiyan dinine meyilli idiler.¹

Selçukoğulları, bir süre sonra Buhara civarına geldiler. Emir Mikail, bu dönemde devletin başında idi. Selçukluların, Maveraünnehir'den, Buhara steplerinden, Horasan'a bu günkü Güney Türkmenistan'a göç edip gelişleri hakkında tarihî kaynakların verdiği bilgiler birbirine benzememektedir. Bazı kaynaklarda Selçukluların, Mahmut Gaznevî'den, Horasan'a göç etmek için bir elçi göndererek izin istedikleri kaydedilmektedir. Gaznevî sultanı Sebük

* Dr. Egen Atagarriyev, Tarihte Kalan İzler, Aşkabat, 1989, s. 29-40 (makale kitaptan alınan bir bölümdür).

** Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü Öğretim Görevlisi.

¹ [Orta çağlarda Hıristiyan misyonerler, Asya kıtasında seyahatler yaparak Hıristiyanlığı yayma çalışmalarına yönelmişlerdir. Türk boyları arasında da misyonerlik faaliyetlerinde bulunulmuştur. Fakat bu faaliyetler istenilen sonucu vermemiştir. Bunun sebebi ise; Türk tefekküründeki Tek Tanrı (Allah) inancının, (Hıristiyanların teslis inancı ile bağdaşmamasıdır].

Tegin'in oğlu Mahmut, Selçukluları, Maveraünnehir'den, Horasan'a göç ettirmiştir. Güney Türkmenistan'ın bu günkü toprakları XI. asırda Mahmut Gaznevî'nin idaresi altında idi. Horasan'ın bu vilâyetinde Gaznelilere karşı sık sık mücadeleler olmuştur.

Mahmut Gaznevî bir kaç kez asker göndererek bu mücadeleleri yatıştırmıştır. O, Kuzey Horasan'ın huzur içinde olmasını istemiştir. Bundan dolayı Selçukluların, Horasan'a gelmeleri için izin vermiştir, diye bir malûmat vardır. Selçukluların torunlarından Tuğrul Bey, Nusay'ı (Nesa), Yabgu Ferevan'ı (Gızılbat bölgesinde) ve Davut Çağrı Bey, Dehistan'ı almıştır. Selçuklular, Oğuz boylarının bir şubesi olup X. asırda bir birlik teşkil etmeye başlamışlardır. Selçuklu kethüdaları, Semireçe'de ve Maveraünnehir'de, Karahanîler ile birbirlerine düşman idiler. Neticede Selçukîler, Buhara steplerinde sıkıştırılıp buralardan çıkartılmış ve onlar da Harezm'e gelmişlerdir. Ama Harezm'de onlara düşman olacak olan feodal hükümdarlar ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra Selçukîler, Harezm'den, Kuzey Horasan'ın, Nusay vilâyetine gelerek burayı mekân tutmuşlardır.²

Güney Türkmenistan, bu dönemde Afganistan'daki, Gaznevî hanedanlığının birliğine dâhil idi. Fakat ahali, Gaznevîlerin ağır zulümlerine ve vergilerine karşı mücadele halinde bulunuyordu. 1027 yılında Farav'ın (bugünkü Gızılbat'ın yanındaki Parav Kalası) yakınlarında büyük isyanlar meydana gelmiştir. Gaznevî hanedanlığının başında bulunan Mahmut Gaznevî seçmiş olduğu askerî birlikleri, isyan çıkaran Türkmenlere karşı göndermiştir. Bu isyan ancak zorluklarla bastırılabilmiştir. Savaşta 4000 Türkmen helak olmuştur. Türkmenlerin bir bölümü Balkan dağlarına doğru çekilmiş, diğerlerinin bir kısmı ise İran, Irak ve Türkiye'ye doğru gitmişlerdir. 1035 yılının 19 Haziran'ında 17.000 seçilmiş atlı askerden mürekkep olan Gaznevîler, Kuzey Horasan'da (bu günkü Güney Türkmenistan toprakları) yaşayan Selçukîlere karşı saldırıya geçmişlerdir. Bu şekilde beş yıl sürecek olan (1035-1040 yıllarında) Selçuklu, Gazneli savaşı başlamıştır. Savaşın ilk yıllarında Gaznevîler, üstünlük kazanmış iseler de, sonradan Selçukîler kendilerini toplayıp mücadeleyi kendi lehlerine çevirmişlerdir. Selçukîler, Merv'i (Man) ele geçirip Saraght'ın (Serahs) yanında yapılan savaşta Gaznevîlerin, Horasan'daki askerî güçlerini darmadağın etmişlerdir. Bundan sonra Tuğrul Bey'in idaresindeki Selçuklu askerleri, Gaznevîlerin en büyük şehirlerinden olan İran'ın Nişabur şehrine şiddetli bir saldırı sonucunda girmişlerdir. Tuğrul Bey Nişabur'da, onun kardeşi olan Çağrı Bey, Merv şehrinde sultan ilân edilmiştir.

² Metnin aktarımında, Türkmençe kelimelerin sade ve anlaşılır olan ifade tarzına müdahale edilmeden verilmeye gayret sarfedilmiştir.

Gaznelilerin emiri Mesut, kırk elli bin adamdan ibaret olan askerî gücü ile Serahs'ın güney taraflarında Selçuklular ile savaşa girişmiştir. Bu savaşa Çağrı Bey iki bin atlı asker ile katılmıştır. Zafer başlangıçta Gaznelilerin lehine olmuştur. Ama uzun süren savaşlar Gaznelilerin askerlerini yorgun düşürmüştür. Selçuklular bu durumdan faydalanmışlardır. Sonra Gazneliler onlara anlaşma teklifinde bulunmuşlardır. Selçuklular bu sayede askerî kuvvetlerini iyice toparlayabilme imkânına sahip olmuşlardır. Selçuklular bu savaşta ayrıca üstün bir yiğitlikle mücadele vermişlerdir. Mücadelenin sonunda Gaznevîleri yenilgiye uğratmışlardır. Merv, Serahs ve Nişabur, Selçukluların eline geçmiştir.

Gaznevî emiri Mesut, Serahs'da yapılan anlaşmadan dinlenmek için faydalanmış ve hızla harekete geçmiştir. O, 1039 yılının güzünde Nişabur'a saldırmıştır. Gaznevî askerleri Nişabur'dan kuzeye giden yolu kesmiştir. Ama Tuğrul Bey, Gaznelilerin kuşatmasından kurtulup, Kuzey Horasan'daki büyük şehirlerden biri olan Abiver'de (bugünkü Kaka bölgesindedir) gelmiştir. Burada tekrar kendine güç toplamıştır. Gaznevîler eski Mehne'de (bu günkü Duşak istasyonunun güneydoğusundaki Orta Çağ, Mene şehri) ahali tarafından kırk gün süresince verilen mücadele ile karşı karşıya kalmışlardır. Gaznevî beyzadelerinin birçoğu Mehne'de öldürülmüştür. Bunun intikamını almak için Gaznevîler, Mehne'nin ahalisinden kırk bin kişinin sağ elini kesmişlerdir.

Abivert'de ve Nusay'da yapılan savaşlar Selçukîlerin yiğitliğine halel getirememiştir. Bu devrin karmaşık durumunu ifade eden Gaznevî tarihçisi Beyhakî'nin yazmasına göre, Tuğrul Bey bir kaç gün zırhını çıkarmamış hattâ uyurken bile kalkanını yastık olarak kullanmıştır. Beş yıl süren savaşın sonuncusu 1040 yılının Mayıs ayında, Dandanakan'da (Merv ile Serahs arasındadır) yapılmıştır. Selçukîlerin bu savaşta asıl gücü 16.000 atlı asker (süvari) idi. Çeşitli uruğları olan Gaznevî askerleri, Selçukluların saldırıları karşısında kaçmaya başlamışlardı. Hattâ Emir Mesut'un atı düşecek duruma gelmiş fakat son anda kaçarak kurtulmayı başarmıştır. Böylece Gaznevîlerin, Horasan'daki hükümranlılığı sona ermiştir.

Selçukîler, Kuzey Horasan'da kazandıkları askerî üstünlükle yetinmemişlerdir. Onlar İran'a, Kafkasya'ya, Ön Asya'ya, Harezme doğru akınlarına devam ederek çok sayıda devleti ve imparatorluğu kendi toprakları dâhilinde birleştirmişlerdir. Onların toprakları genişleyip Azerbaycan'dan Belh'e, Harezme'den Hindistan'a kadar olan topraklar Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Akın yapılarak önceden ele geçirilen yerler Selçuklu serdarlarına pay edilmiştir. Neticede Çağrı Bey, Merv'i, Belh'i ve Serahs'ı almıştır. Selçuk'un oğlu Musa, Herat'ı, Bust'ı ve Seyistan'ı almıştır. Tuğrul Bey Nişabur'u almış fakat sonradan sahip olduğu toprakları Bizans sınırlarına

kadar genişletmiştir.

Selçuklu padişahları tahta geçmeden önce, biz Türkmenlerin Kınık diye adlandırılan kolundanız demişlerdir. Ama padişah tahtına oturduktan sonra biz Afrasiab (Afrasiyab) uruğundanız demeye başlamışlardır. Selçuklu Devleti, Alparslan'ın (1063-1072 yıllarında) ve onun oğlu Melik Şah'ın (1072-1092 yıllarında) hüküm sürdüğü dönemde çok güçlenmiştir. Alparslan, Ermenistan'a hücum ederek burayı ele geçirmiştir. Guziya [Gurziya] (Gürcistan) topraklarını yağma ederek ilerlemişlerdir. Daha sonra Bizans Devleti ile karşılaşarak onların askerî birliklerini darmadağın etmişlerdir. O, ayrıca doğuya ve Maverâünnehir'e doğru seferler düzenlemiştir. 1072 yılında Buhara'yı ele geçirmiş ve bu yıl içinde ağır bir şekilde yaralanarak vefat etmiştir.

Melikşah babasının fütihat siyasetini daha sonra da devam ettirmiş ve XI. asrın sonlarında Küçük Asya'yı [Anadolu'yu]³ topraklarına katmıştır. Selçuklu askerleri, Suriye'ye saldırarak başkenti olan Dimaşk'ı (Damaskus'u) ele geçirmişlerdir.

Melikşah'ın hüküm ferma olduğu dönemlerde, bugünkü Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Afganistan'ın büyük bir kısmı, İran, Kafkasya, Suriye ve Irak, Selçuklu topraklarına dâhil olmuştur.

K. Marks, doğu memleketlerinin tarihini öğrenirken Melikşah'ın döneminin özelliğini vurgulayarak "Melikşah kendi devletini, kendi padişahlığını çok sayıdaki küçük devletlere bölüştürüp, onları vassal olarak kabul etmiştir" diye yazmıştır. Fakat 1092 yılında, Melikşah'ın ölümünden sonra oğulları arasında taht için mücadele başlamıştır. Selçukî hanedanlığının son güçlü sultanı Sancar (1118-1157 yıllarında) olmuştur. Bu dönemde Merv, Selçuklu Devleti'nin başkenti olarak kabul edilmiştir.

Türkmenler, Selçukîlerin, İran'daki, Küçük Asya'daki ve Suriye'deki savaşlarına katılarak birlikte mücadele etmişlerdir. Türkmenlerin ayrı ayrı birlikleri Mısır'a hattâ İspanya'ya kadar gitmişlerdir. Selçukluların devrinde askerlik görevi Türkmenlerin en ağır mükellefiyeti olmuştur. Sultanın köşkünü, silâhlarıyla mücehhez bir şekilde donanmış bin kadar Türkmen askeri korumuştur. Adet olduğu üzere Selçukîlerin akın yaparak ele geçirdikleri yerlerde savaşan ve devletin topraklarında bulunan boylara Türkmen adı verilmiştir. Balkan dağlarında ve kuzeyde Garagum'daki (Karakum) boylara Selçukîler denilmiştir. Kuzey Maverâünnehir'de konargöçer olarak yaşayan boylar eski Oğuzlar adıyla bugün bile adlarını muhafaza etmektedirler. Belh vilâyetinde Halaçlar, Karluklar ve bazı Selçuklu Türkmenleri yaşamaktadırlar. Onlar Emir Kumaç'ın idaresinde

³ Köşeli parantez içinde yapılan açıklamalar aktarana aittir.

idiler. Bu devirde Kumaç ile Toharistan kethüdası Zenni'nin arasında yapılan kanlı savaşlardan Türkmenler çekilmişlerdir. Belh vilâyetinin emiri Kumaç öncelikle Zenni'nin oğlunu öldürmüş ve babasına oğlunun etini yedirttikten sonra Zenni'yi de katlettirmiştir.

Selçukîler devrinde, Selçuklu Türkmenleri de, Oğuzlar da, ağır vergilere ve meşakatlere duçar olmuşlardır. Türkmenler askerî yağma akınlarından bundan sonra geri çekilmişlerdir. Sultan Sancar, Toharistan'da yaşayan Oğuzlara karşı mücadeleye başlamıştır. 1153 yılında Tacikistan'ın dağlık vilâyetinde Oğuzlara, Sancar'ın emirlerinden bir kaçı esir düşmüş ve akabinde boyunları vurulmuştur. Sancar öncelikle Belh'e daha sonra ise Merv'e kaçımıştır. Oğuzlar, Sultan Sancar'ı takip ederek Merv'de onu esir almışlardır. Bir süre sonra Sancar esaretten kurtulmayı başarmıştır. Ama esaretten kurtulduktan sonra 1157 yılında vefat etmiştir. Sultan Sancar'ın ölümü, Orta Asya'da Selçuklu Devleti'nin çöküşünü hızlandırmıştır. Kuzey Türkmenistan'ın topraklarında ve Mangışlak'ta yaşayan Türkmenler, Harzemşah unvanını alan ilk boylardandır. 1128 yılında Muhammet vefat etmiş ve onun yerine oğlu Atsız (1128-1156 yıllarında) tahta çıkmıştır. Atsız'ın hüküm sürdüğü devirde devletin toprakları büyük bir hızla genişlemiştir. Güney Türkmenistan'ın, Nesa vilâyetini de kendi topraklarına katmıştır. Ama bundan kısa bir süre sonra Atsız'da vefat etmiştir. Atsız'ın yerine onun oğlu İl-Arslan (1156-1172 yıllarında) geçmiştir, onun döneminde Gürgen, Dehistan ve birçok yer Harezme tâbi olmuştur.

Harezmsahların fütihat siyaseti Tekeş (1172-1200 yıllarında) ve onun oğlu Alaaddin Muhammed II (1200-1220 yıllarında) döneminde de devam ettirilmiştir. Merv, Nesa ve Yazır vilâyetleri, Harezme dâhil edilmişlerdir. XIII. asrın başlarında, güç kazanmış olan Moğol Devleti'ni kuran Temuçin, 1206 yılında Çingiz Han ismini almıştır. O işgal yürüyüşüne Moğolistan'ın komşusu olan Hitay'dan [Kıtay-Çin] başlamıştır. Harezme Şahı Muhammet II, Çingiz Han'ın askerî gücü ve kuvveti hakkında bilgi alma düşüncesi ile 1215 yılında Moğolistan ülkesine elçi göndermiştir. Elçiler geri geldikten sonra, Cengiz Han onları kabul ettiğini ve iki memleket arasında ticarî münasebetleri geliştirmeyi istediğini söylemiştir. Bundan sonra Cengiz Han da, Harezme'e elçiler göndermiştir. Vekillerinin nezaretinde değerli elçiler ile yüklü olan 500 develi bir kervan da gönderilmiştir. Kervanlar, casusluk ve kötü niyet için geldiler diye Muhammet Şah' haber vererek elçilik heyetini kötülemişlerdir. Bunun için Harezme şahı, Cengiz Han'ın gönderdiği elçilerin öldürülmesi için buyruk vermiştir. Harezme'nin sınırında Moğol kervanları tarumar edilerek 450 kişi katledilmiştir.

Bu durum ise, önceden hazırlanarak savaş için bahane arayan Cengiz Han'a iyi bir fırsat olmuştur. 150-200 bin askerden mürekkep olan Mogol atlı

süvarileri, Cengiz Han'ın komutasında, 1219 yılında Harezmi Devleti'ne karşı harekete geçmiştir. Harezmi şahı Muhammet kısa süre için de bütün emirlerini ve askerlerini kurultaya çağırmıştır. Herkes savaş için farklı bir fikir teklif etmiştir. Nihayetinde Maverünnehir şehirleri muhkemleştirilmiş ve Harezmi askerî gücünün Amuderya'nın boyuna yerleştirilmesine karar verilmiştir.

Moğol askerleri ilk önce Buhara'ya saldırarak burayı kendi topraklarına katmışlardır. Şehir öncelikle yağmalanmış ve daha sonra ahali kadınlar seçilerek namuslarına hâle getirilmiştir. Sonunda Moğollar, Buhara şehrini yakmışlardır. Semerkant'ta, Moğol askerleri geri çekilme zorunda kalmışlarsa da feodallerin ve din adamlarının Moğolları desteklemesi, Semerkant'ın, Cengiz Han'ın topraklarına dâhil olmasına sebep olmuştur. Moğolların üst üste kazandıkları üstünlükler, Harezmi şahı Muhammet'i şaşkın duruma düşürmüştür. Bütün gücü ile düşmana karşı savaşmak yerine Muhammet, İran'a doğru kaçmıştır. Moğol askerler Harezmi'de şahı takip ederek onu kovalamışlardır. O, Kaspi [Hazar] Denizi'nin iç tarafından giderek, uzak bölgelerdeki adaların birinde gizlenmiştir. Buradaki adada akciğerini üşüterek verem olup, 1230 yılını Aralık ayında vefat etmiştir.

Harezmi şahının yurdunu terk edip kaçması, ahali arasında anlaşmazlık ve şaşkınlık yaratmıştır. Halk, Moğollara karşı mücadele etmeye karar vererek savaşmaya başlamışlardır. Harezmi'de yaşayan ve zorbalıkla Moğol askerlerinin içine dahil edilen Türkmen boyları isyan etmişlerdir. Fakat Moğollar isyan edenleri şiddetle cezalandırmışlardır. Bundan sonra Harezmi'deki, Türkmenlerin bir bölümü Amuderya'nın üzerinden Amul (Çerçen'e) ve Merv'e gelmişlerdir. Moğol askerlerinden büyük bir bölüm bu savaşta kırılmıştır. 1221 yılının yazında Ürgenç'i düşmanlar ele geçirmişlerdir. Sanatkârlar, çocuklar ve kadınlar esir alınarak götürülmüştür. Daha sonra Ürgenç şehri Amuderya'nın sularına gark edilmiştir.

Moğollar, Harezmi'yi yer ile yeksan eyledikten sonra Güney Türkmenistan'a yönelmişlerdir. Şehristam, Nesa, Abivert ve Serahs gibi büyük şehirleri alan Moğollar, 1221 yılının başlarında Merv'i kuşatmışlardır. Kuşatma 8 gün boyunca devam etmiştir. Ahali karşı koymasına rağmen şehir hâkimi korkaklığından dolayı düşmana boyun eğmiştir. Moğollar, şehir ahalisini şehrin dışına çıkararak sanatkârları, çocukları ve kadınları esir almışlardır. Kalan ahaliyi tamamen kırmışlardır. Halkın, devletin zenginliğini yağmalamışlar ve yerli halkın medeniyetini, sanatını ayaklar altında yok etmişlerdir.

Moğollar, 1221 yılında Orta Asya'da bitmek tükenmek bilmeyen fiillerden sonra Afganistan'ın kuzeydoğusuna doğru yürüyüşe

geçmişlerdir. Bu yerler, Harezmsah devrinde, Muhammet'in büyük oğlu Celâleddin'in hâkimiyeti altında idi. Burada Cengiz Han'ın askerleri ile Celâleddin'in ordusu arasında savaş başlamıştır. Celâleddin'in kendisi yiğitçe savaşmıştır. Ama ordu komutanları arasında anlaşmazlık çıkmış ve Celâleddin'e istediği yardım verilmemiştir. Bunun içinde Moğol ordusu üstün gelmiştir. Cengiz han, Celâleddin ile yapılan bu savaşı her zaman için hatırlamış ve onun yiğitliğine büyük değer vermiştir. Kendi oğullarının yanında o: "Oğul dediğin Celâleddin gibi yiğit olmalıdır" demiştir.

Öylece Moğollar, Orta Asya'yı Afganistan'ı kendi topraklarına katmışlardır. Cengiz Han, 1222 yılında Moğolistan'a dönüp 1227 yılında ölmüştür. Moğollar çok sayıda yeri tahrip ederek viraneye çevirmişlerdir. Şehirleri, obaları, mimarî eserleri ve sanat yadigârlarını yıkmışlardır. Kadim Merv'in zengin kütüphanelerini ise ateşe vererek yakmışlardır. Su kanallarını, yapıları, kuyuları ve kaynakları berbat eylemişlerdir. Sanatkârları ve mimarları esir alarak götürmüşlerdir. Böylece yerli halkın iktisadının, medeniyetinin ve sanatının gelişmesine büyük zarar vermişlerdir. XIII. asrın ikinci yarısında Güney Türkmenistan, Hülagü Devleti'nin birliğine dâhil olmuştur. Kuzey Türkmenistan'ın toprakları ise Altın Orda'nın sınırları içerisinde kalmıştır. Bu devletin yönetiminde ilk kez Hülagü Han (1256-1265 yıllarında) bulunmuştur.

Hülagü Devleti'nin serhaddi, işgâl sonucu aldığı memleketlerin sınırlarına kadar ulaşmıştır. Bu devletin birliğine İran, Afganistan, Azerbaycan, Ermenistan, Mezopotamya'nın birçok yeri ve Küçük Asya'nın doğu bölümleri dâhil olmuştur. Mısır'a boyun eğdirmeyi Hülagüler de başaramamışlardır. Amu Derya'dan Mısır'a kadar olan mesafe Hülagü Devleti'nin idaresi altında birleşmiştir. Hülagü hanları, yerli feodallerin çok geniş olan topraklarını ellerinden almışlardır. İlk önce mal bakmak ve av avlamak için en elverişli olan yerler alınmıştır. Hülagü'nün devrinde ahalinin durumu çok bozulmuştur. Can başına verilen vergi, orduya yiyecek olarak verilen vergi, hâsılı % 60'ı toprak vergisi, yol vergisi olarak verilen vergi ve benzeri vergilerin çokluğu halkı perişan etmiştir. Memlekette meydana gelen külfet sebebiyle Hülagüler'den olan Gazan Han devrinde bazı reformlar yapılmıştır. Onlar esasen aşağıdakilerden ibarettir:

1. Ordu kurmak için alınan vergi yatırılacaktır.
2. Memleketteki ağır durumdan dolayı tahammül edemeyip giden kişiler geri getirilecektir.
3. Ahaliden alınan vergilerin hesabı alınacaktır ve bu konuda önceki

gibi düzensizlik yasak edilmiştir.

4. Memleketin her yerinde aynı pul [para], ağırlık ve uzunluk ölçü sistemi kabul edilecektir.

Uygulanan bu tedbirler devletin idare ediliş şeklinin kuvvetlenmesine imkân vermiştir. Fakat her ne yapılsa yapılsın halkın çoğunluğu ağır vergilerden ve müşkülâttan bıkmıştır.

Padişah Timur'un aslı Türk-Moğol han ve beğlerinden idi. O önce Maverâünnehir'e sonra Harezm'e boyun eğdirmişti. Timurîler Devleti'nin merkezi Semerkant idi. 1381 yılında Timur'un ordusu, Merv'e ve Nesa (Nusay) vilayetlerine doğru yönelmişti. Yerli hâkimler hiçbir karşılık göstermeden Timur'a boyun eğerek tâbi oldular. Ama Doğu Türkmenistan'da, Timur'a karşı koyma hareketleri görülmüştü. Bunun için 1382 yılında Timur ikinci kez sefer düzenlemiştir. Ama bununla da halkın karşı koymasını engellenememiştir. Halkın hareketlerinin bastırılmaması 1384 yılında Timur'a tekrar askerî bir sefer düzenlemek için bahane teşkil etmiştir. Bundan sonra, Saragh (Serahs), Abivert, Nusay ve Durun gibi şehirler ona boyun eğmişlerdir. Moğollar gibi Timur'da işgal ettikleri yerleri yağmalamıştır. Esir alınanların gücü ve başarıları Semerkant'ı imar etme işinde kullanılmıştır. O topraklarda, güzel olan bazı abidevî binalar inşa edilmiştir.

Timur'un gazabının hissiyatıyla, Hindistan'ın ikinci prime ministiri (başbakanı) olan Djavaharla Nehru şöyle yazmıştır: "Onun esas hevesi insan kellesinden piramit kurmaktır." Evet bu hakikat da bir merhamet vardır. Bir defasında o iki bin adamı sağ olarak kerpiç duvarın içine koyarak taş ve sıva ile sıvattırıp "kale burcu" yaptırmıştı diye gururlanmıştır. "Orta Asya'da çok sayıda şubesi olan ordulardan ve fatihlerden dördü, halen daha hatıralardadır. Onlar, İskender veya Aleksandr Makedonskiy, Sultan Mahmut, Cengizhan ve Timur"dur denilmektedir. Nehru öz kızı Indra Gandhi'ye hapisten yazdığı mektuplarda bundan bahsetmiştir.

Timur, Orta Asya'da hâkimiyeti ele almakla yetinmemiştir. O, İran'a, Hindistan'a, Kafkasya'ya ve Küçük Asya'ya birçok kez yağma akınları düzenlemiştir. Timur'un ordusunda Türkmen atlıları da mecburî olarak kulluk yapmışlardır.

Timur'un devleti, büyük toprakları kendi topraklarına dâhil etmiştir. Ama bu devletin iktisadî temeli yoktu. 1405 yılında, Timur öldükten sonra, onun oğulları Miranşah ile Şahrüh'un arasında miras konusunda mücadele başlamıştı. Şahrüh (1405-1447 yıllarında) Horasan'ı idare etmeye başlamıştır. Timurîler Devleti'nin merkezi Semerkant'tan, Afganistan'ın Herat şehrine taşınmıştır.

Şahruh, Timur gibi büyük askerî seferler düzenlememiştir. O memleketinde tarımı, ticareti ve şehirleri geliştirmek için birçok şey yapmıştır. Kanalların kazılması ve hendeklerin düzenlenmesi gibi mühim işler de yaptırmıştır.

Timur ve Timurîler devrinde feodallık hükmünün esası olan derebeylik sistemi geliştirilmiştir. Bütün bölgeler ve vilâyetler miras hükmünde verilmiştir. Bu miras verme işi "Suyurgal" diye adlandırılmıştı. Suyurgal sahibi, yerli halkı tespit edip vergiye tâbi kılmıştır.

Şahruh'un ölümünden sonra Timurî şehzadesi Ebul-Kasım Babür, Horasan'ın idaresinde bulunmuştur. O, Nusay ve Yazır vilâyetlerini kendine boyun eğdirmiştir. Bu devirde Enev Mescidi gibi bazı büyük mimarî imaretler inşa edilmiştir. Ama şehirler, köyler ve güzel imaretler hiçbir zaman Moğolların saldırısından önceki durumuna ulaşamamıştır. Timurîler devrinde halkın durumu ağırlığını korumuştur. Uzun süren savaşlar, göçebe boyların sık sık yağma akını yapmaları, halkı büyük ızdıraplara duçar etmiştir.

Türkmen boyları siyasî yönden dağınık idiler. Bunun için de onlar bağımsız devlet olamadılar. Türkmenlerin etnik birliği tek bir soydan oluşmamış, bunun yanı sıra çeşitli boyların birleşmesinden bir araya gelmişlerdir. Türkmen halkının meydana gelmesinde sadece konar-göçer Oğuz-Türk boyları etkili değildir. Bunun yanı sıra yerleşik ahalinin de rolü çoktur.

XI-XII. asırlarda, Türkmen halkının maddî yönden kemalâta erişmesinden başka dil, yaşayış ve medenî yönden de ilerlemeler kaydedilmiştir. Orta çağlarda yaşayan Türkmenlerin diline Fars dilinden çok sayıda kelime girmiştir.

Ama XIII-XV. asırlardaki durum biraz daha değişmiştir. Türkmen dilinde Farsça kelimeler yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Bunun tersine Türkmen dilinin sözlük birliği daha çok zenginleşmiştir. Önceden Türk-Oğuz boyları çok fazla ihtilaf içinde bulunsalar da zamanla kendilerini Türkmen diye adlandırma istekleri bir hayli artmıştır.

Doğu Türkmenistan'ın topraklarında Yazır, Bayat, Sancar gibi Türkmen boyları yaşamaktadırlar. Birçok şehirde, köyde konar-göçerler ve ziraat ile uğraşan yerli boylar birbiriyle karışık olarak yaşamaktadırlar. Onların dili de, yaşayışı da, medeniyeti de birbirininkine karışmıştır. Nohurlular, Mürçeliler, Enevliler ve Mehinliler gibi Türkmen boyları bu şekilde meydana gelmişlerdir. Demek ki Türkmen halkı sadece bir boydan meydana gelmemiş çeşitli boyların bir araya gelmesiyle oluşmuştur.

XIII-XV. asırlarda Türkmenlerin birçok boyu kuzeyde, Üstyurt'ta ve

Mangışlak'da yaşamışlardır. Bu boylar birbirleri ile karışmışlardır. Netice olarak yine kardeşlik karışmalarında yeni feodal birleşmeler meydana gelmiştir. Bundan dolayı, uruğ-boy ayrımı yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. XIV-XV. asırlarda Türkmen halkı tamamen gelişimini tamamlamıştır.

Selçukîler Devleti'nin ve Harezmi şahlarının geniş topraklarda hüküm sürmeleri, ticaret yollarının, şehirlerin ve kervansarayların gelişmesini sağlamıştır. Türkmenistan'ın bugünkü topraklarında Dehistan, Şehristam, Nusay, Abivert, Saraght, Köne Mari, Amul, Ürgenç gibi büyük ticaret ve sanat merkezi olan şehirler çok sayıdadır.

Ortaçağ şehirlerinin bir kaçında zengin kütüphanelerde, ilmî araştırma işleri ile ilgilenen âlimler olmuştur. XIII. asırda yaşamış olan coğrafyacı Yakut'un yazmasına göre eski Merv'de 12 kütüphane olup, 144.000 cilt kitap vardı. Bazı âlimler, her birinin fiyatı bir dinardan ibaret olan kitapların 200'den fazlasını alıp, kendi kütüphanelerinde bulundurmışlardır. İslâm dininin yasaklamasına rağmen resim sanatı da gelişmiştir. İçtimaiyat, fen, edebiyat ve mimarî ilimler sahasında çok büyük başarılar kaydedilmiştir.

Doğunun büyük âlimi hekim ve filozof olan İbn-i Sînâ (Avicenna), Ürgenç'te, Nusay'da ve Abivert'te bulunmuş, buralarda çalışmıştır. Ünlü Orta Asya tarihçisi Samanî'nin birçok şehirde bulunarak Arap dilinde yazdığı eserleri 40'dan fazladır. O, Bağdat'ın tarihini ve birçok ciltten ibaret olan Merv'in tarihini yazarıdır.

Harezmi Şahı Tekeş'in köşkünde çalışan ünlü âlim Fahrettin Râzî "İlimler Külliyyatı" adlı ansiklopedik eseri yazmıştır. Onun bu eseri sosyal, fen, teknik ve diğer ilimlerin 57 dalını kendi içinde bulundurmaktadır. Horasanlı şair Ömer Hayyam'ın eserlerinde derin filozofik görüşler ve ataistik nitelikler mevcuttur. Bazı malumatlara göre 1074-1075 yıllarında o, Merv'deki sultanın rasathanesinde astronom olarak görev yapmıştır.

Aslı, Mehneli (Kaka bölgesinin topraklarında Mehne diye adlandırılan orta çağ şehri vardır) Enverî, 1191 yılında vefat etmiştir, birçok edebî eser meydana getirmiştir. Oğuzların, Merv'i, yağmalamasından dolayı "Horasan'ın Gözyaşları" adlı millî destanı yazmıştır. Enverî, astronomi ilmi ile de ilgilenmiştir. O, âlemdeki cisimlerin çekim yasası hakkındaki hipotezi ileri sürmüştür.

Şehir inşası, mimarî ve güzel sanatlar alanında büyük başarılar kaydedilmiştir. Dehistan, Şehristam, Nusay, Abivert, Saraght Man, Ürgenç gibi şehirlerde çok güzel bir şekilde kültürel hususiyetleriyle mücehhez olan evler vardır. Mescitler, türbeler, minareler, inşa edilmiştir. Sultan Sancar'ın

(Bayramh'da), Tekeş'in (Ürgenç'te), Muhammet Hanapiya'nın (Bayramalı'da), Ebu Sait'in (Kaka bölgesinde) türbeleri vardır. Ürgenç'in ve Dehistan'ın minareleri vb. Türkmenistan'ın mimarî eserleridir.

Moğolların istilâsı halkın medeniyetinin ve sanatının gelişmesine büyük zarar vermiştir. Birçok şehir ve oba (köy) yağmalanmıştır. Timurîler devrinde şehirleri, obaları, mimarî imaretleri güzelleştirmekle ilgili birçok iş yapılmıştır. Ama hiçbir zaman için Moğolların bu memleketleri istila etmesinden önceki duruma ulaşılammıştır.